

ادبیات حسرت

ماجرای جدایی هفده شهر ایرانی قفقاز از پیکره‌ی مام میهن که در پی دو دوره‌ی جنگ‌های روس با ایران و در عصر قاجار رخ داد، داستانی بلند و البته غمناک دارد.

خاطره‌ی تلخ از دست رفتن بخش‌هایی از مناطق ایران زمین در طول تاریخ، در وجدان جمعی ملت ایران نوعی حسرت و حرمان عمومی پدید آورده است. در این میان، جنگ‌های روس و ایران در دوره‌ی قاجار، که در دو معاهده‌ی ننگین گلستان و ترکمانچای سرانجام یافت، بیش از حوادث دیگر آثار تلخ و حسرت عمومی به وجود آورده است.

این رخداد اندوهناک که در برهه‌ای از زمان یکپارچگی و استقلال ملی ایران را مخدوش و بخش‌هایی از سرزمین‌های قفقاز را از پیکره‌ی میهن جدا کرد، ساکنان آن سوی ارس را در نوعی سرخوردگی ناشی از یاس و ناامیدی گرفتار ساخت.

با استیلای لشکر روس بر سرزمین‌های ایرانی آن سوی ارس، ایران اگرچه بخش‌های فرهنگ‌خیزی را از دست داد، ولی این استیلا هرگز نتوانست پیوندها و اصالت‌های مردمان این دیار را به کلی منقطع کند. تاریخ نشان داد که حتی حاکمیت کمونیست و الحاد نیز نتوانست به اصالت ساکنان آن دیار خدشه‌ای وارد سازد. در طول دویست سال اخیر و پس از جدایی سرزمین‌های قفقازی ایران، نویسندگان و پژوهشگران بسیاری از زوایای گوناگون و متفاوت به واکاوی این مسأله پرداخته‌اند و تاکنون قریب به یکصد اثر مهم پیرامون تحلیل جنگ‌های ایران و روس تألیف شده است.

اگرچه در تبیین اصالت ایرانیان آن سوی ارس و پیوند دیرین ساکنان قفقاز با خاک ایران، اسناد قطعی و انکارناپذیری در دست است، لکن سال‌ها بود که علاقه‌مندان و پژوهشگران این حوزه، در انتظار پژوهشی بسامان و نظام‌مند بودند تا این اصالت و پیوند دیرین را بر مبنای تاریخ ادبیات و به گواهی آثار منظوم تاریخی روایت کند.

خوشبختانه پس از سال‌ها انتظار، یکی از نویسندگان جوان و سخت‌کوش هم‌روزگار ما؛ محمد طاهری خسروشاهی با انتشار کتاب «فصل‌های تاریکی» به این نیاز مهم پاسخ گفت و بازتاب جنگ‌های روس با ایران و انعکاس جدایی هفده شهر قفقاز را در عرصه شعر و ادب بررسی کرد. البته در این میان نباید فضل تقدم کتاب «ادبیات در جنگ‌های ایران و روس» نوشته‌ی استاد

● رحیم نیکبخت
کارشناس ارشد تاریخ

■ فصل‌های تاریکی
■ محمد طاهری خسروشاهی
■ تمدن ایرانی - ۱۳۸۸ - تعداد صفحات ۲۴۸ ص.

ماجرای جدایی هفده شهر ایرانی قفقاز از
پیکره‌ی مام میهن که در پی دو دوره‌ی جنگ‌های
روس با ایران و در عصر قاجار رخ داد، در
وجدان جمعی ملت ایران نوعی حسرت و حرمان
عمومی پدید آورده است

ادبیات حسرت

این دوره را به دو گروه اکثریت متعهد و فعال و اقلیت خاموش و عافیت طلب تقسیم کرده است.

بر اساس آنچه از کتاب «فصل‌های تاریکی» برمی‌آید، شاعران به عنوان پرچمداران تخیل و احساس یک ملت، بیشترین تأثیرپذیری را از واقعه‌ی تلخ جدایی قفقاز داشته‌اند. این احساس به‌خوبی در آثار شاعران قاجار منعکس شده و به نوشته‌ی مؤلف نوع جدیدی از ادبیات فارسی تحت عنوان «شعر ضداشغالگری» را پدید آورده است.

نویسنده ضمن ارائه‌ی نمونه‌هایی از این نوع ادبی، در پی تبیین این نکته است که واکنش شاعران این دوره به جنگ‌ها و اشغال قفقاز، جانی تازه در کالبد شعر فارسی عصر قاجار دمید و بدین سان «شعر بیداری تاریخ ادبیات ایران زمین» را بنیاد نهاد.

بنابر نوشته‌ی مؤلف، موضع‌گیری و ابراز احساسات شاعران در برابر اشغالگران بیگانه و متجاوز، روایتی از نخستین تجربه‌های شعر فارسی در ورود به حوزه‌ی موضوعات سیاسی و اجتماعی در دوران جدید است.

به راستی حق با جناب استاد جمشید علیزاده است که در مقدمه‌ی این اثر چنین می‌نویسد: «موضوع کتاب حاضر، یکی از هولناک‌ترین فجایعی است که در تاریخ وطن مظلوم ما به وقوع پیوسته است... ابعاد این فاجعه آن چنان وسیع است که بعد از گذشت دو سده، هنوز خاطراتش دل هر ایرانی راستین را به درد می‌آورد و اشک تأثر از دیدگانش جاری می‌سازد... مؤلف فاضل و میهن‌پرست این اثر، با کوشش و پشتکاری قابل تقدیر، پژوهشی ارجمند را به سامان رسانده است که در نوع خود ابتکاری و در شمار اولین‌هاست.»

در بیان اهمیت کار این نویسنده‌ی جوان و سخت‌کوش تبریزی، ذکر این نکته ضرورت دارد که بدانیم تدوین و جمع‌آوری اشعار مربوط به دوره‌ی جنگ‌های ایران و روس، بخشی از خاطرات تاریخی دوره‌ی اول قاجاریه و روز شمار از دست رفتن سرزمین‌های قفقازی ایران را برای نسل امروز ملت ایران بازگویی می‌کند. این بازنمایی خاطرات جمعی، البته امکان قضاوت تاریخی را هم تاحدی شفاف‌تر می‌نماید؛ مهم‌تر از همه آن بخش از ملت ایران که امکان مطالعه‌ی تاریخ آن دوره را نیافته‌اند، این امکان را می‌یابند تا سخن حاضران آن دوره را ببینند و بشنوند. از این منظر، کتاب «فصل‌های تاریکی» اثر محمد طاهری خسروشاهی، دارای ارزش اجتماعی و نمادین درخور توجهی است.

نگاهی کوتاه به فهرست منابع و مأخذ کتاب نشان می‌دهد که نویسنده چه مایه مشقت‌ها و ممرات‌ها را به جان خریده تا بتواند بر اساس متون منظوم

هدایت‌الله بهبودی (حوزه‌ی هنری-۱۳۷۱) را نادیده گرفت.

باتوجه به این که حوزه‌ی مطالعات و مقالات طاهری خسروشاهی، بررسی جریان شعر و ادب فارسی در آذربایجان و قفقاز بوده است؛ فلذا نگاهی کوتاه به موضوعات و مباحث مندرج در این اثر نشان از تسلط مؤلف بر زوایای پیدا و پنهان بحث دارد.

بی‌گمان کتاب ارزشمند «فصل‌های تاریکی» با توجه به احاطه‌ی مؤلف بر مطالب تاریخی و ادبی در رابطه با جنگ‌های ایران و روس، نقطه‌ی عطفی در جریان مباحث مربوط به قفقازشناسی و تاریخ گذشته‌ی سرزمین‌های ایرانی آن سوی ارس به شمار می‌رود.

مؤلف کتاب در این پژوهش اسنادی، ضمن آن که دسته‌بندی‌های مختلف و متفاوتی از ادبیات عصر جنگ‌های روس با ایران می‌کند، تلاش خود را بر بسترهای شکل‌گیری نوع جدیدی از ادب فارسی که وی آن را «ادبیات ضداشغالگری» نامیده است؛ معطوف می‌دارد و تولید ادبیات متعهدانه در آثار شاعران آن عصر را از پیامدهای اشغال سرزمین‌های قفقازی ایران به حساب می‌آورد.

طاهری در «فصل‌های تاریکی» بازتاب جنگ‌های روس با ایران را در آثار شاعران طراز اول قاجار به دقت مورد بررسی قرار داده و ضمن انطباق آثار منظوم ادبی با حقایق تاریخی مندرج در متون کهن، گویندگان شعر فارسی در

شاعران پارسی گوی آذربایجان که همواره پاسبان حریم میهن بوده‌اند، به چشم می‌خورد. از نکات مهمی که برای نخستین بار در این کتاب مطرح می‌شود مباحثی چون: تحریف جنگ‌ها در برخی متون تاریخی، دستاورد جنگ‌های روس با ایران، پیدایش شعر ضداشغالگری در ادب فارسی، حضور خاقانی شروانی در نبرد با روس (سده ششم هجری)، تحلیل واکنش علمای شیعه در برابر اشغال قفقاز، تبیین محتوایی دو اثر مهم جلال‌نامه و شهنشاها و... می‌باشد. از دیگر اقدامات قابل توجه مؤلف، بررسی و تحلیل تفاوت نگرش‌های شاعران عصر قاجار از روزهی جنگ‌هاست. به عبارتی، نویسنده‌ی کتاب با توجه به تسلطی که در موضوع «تحول معیار ارزش‌های شعری» دارد، گویندگان قاجار را به طبقات و دسته‌های مختلف تقسیم‌بندی کرده که البته به نظر می‌رسد در این بخش، متأثر از نظر دکتر شفیعی کدکنی بوده است.

عنوان ایهام‌آمیز کتاب، بسیار به‌دقت و به‌اصطلاح رندانه انتخاب شده است. واژه‌ی «فصل» گذشته از این که یادآور «زمان و موسم» است، بازتاب‌دهنده‌ی «جدایی و فاصله» نیز می‌باشد. «فصل‌های تاریکی» هم تداعی‌گر «زمان ظلمت» و هم نشان‌دهنده‌ی «زمان جدایی» است. گذشته از این که، براساس جغرافیای اساطیری، سرزمین‌های قفقاز در نیمکره‌ی تاریک زمین قرار دارد. به نظر می‌آید انتشار کتاب «فصل‌های تاریکی» روند مطالعات مربوط به جریان قفقازشناسی و سیر فرهنگ ایرانی در آن سوی ارس را وارد مرحله‌ی جدیدی کرده و آفاق تازه‌ای پیش روی پژوهشگران و علاقه‌مندان بگشاید. گفتنی است در همایش تجلیل از پژوهشگران برگزیده‌ی سال، این اثر به عنوان پژوهش برتر استان آذربایجان شرقی در بخش پایان‌نامه‌ها در حوزه‌ی ادبیات فارسی، معرفی و تجلیل شد.

فصل‌های تاریکی از سوی انتشارات تمدن ایرانی (مؤسسه‌ی مطالعات ملی) که در عرصه‌ی نشر آثار مهم در زمینه‌ی هویت ملی فعالیت دارد، در هزار شمارگان و ۲۵۰ صفحه به قیمت ۳۲۰۰۰ ریال منتشر شده است و طرح زیبایی روی جلد آن کار خانم حمیده رجعتی در مؤسسه‌ی آذین کامپیوتر تبریز است. امید است انتشار کتاب مهم «فصل‌های تاریکی» طلیعه‌ی آثار ماندگار و تأثیرگذار دیگری از محمد طاهری خسروشاهی باشد.

تاریخی و مستند در کنج کتاب‌ها و کتاب‌خانه‌ها، با تأکید بر جریان ایرانیت در آن سوی ارس، به احساس میهن‌پرستی خویش پاسخ گوید.

مراجعه‌ی مؤلف به بیش از یکصدوشصت متن تاریخی و ادبی و بررسی بخش مهمی از دواوین شاعران عصر قاجار، حکایت از پشتکار قابل تقدیر این نویسنده دارد. ظاهراً در این میان، بیشترین مراجعه‌ها به نسخ خطی و چاپی آستان قدس رضوی در جوار امام علی بن موسی الرضا (ع) صورت گرفته است.

مؤلف در مقدمه‌ی کتاب، خود به‌خوبی نوشته است که: «هرمطلبی پیرامون موضوع جنگ‌های روس با ایران به دستم رسید، مشتاقانه بلعیدم و نکات مهم آن را یادداشت کردم... دواوین شاعران قاجار را زبرور و کردم و هر کجا نشانی از موضع شاعران دیدم، به یادداشت آن پرداختم...».

طاهری خسروشاهی کتاب «فصل‌های تاریکی» را در یک مقدمه، نه فصل و سه ضمیمه تنظیم کرده است. وی در مقدمه‌ی این اثر، ضمن بیان نکات قابل توجهی پیرامون ضرورت‌های انجام این تحقیق، به ارائه‌ی گزارشی از روند تحقیق و تألیف می‌پردازد. در فصول نه‌گانه نیز، آثار شاعران برجسته‌ی قاجار هم‌چون قائم مقام فراهانی، خاوری شیرازی، فتحعلی خان صبا، حکیم هیدجی و... را بررسی و تبیین می‌کند.

در ضمیمه‌ی اول، بازتاب جنگ‌های روس با ایران در متون نثر آمیخته به شعر؛ در ضمیمه‌ی دوم، معرفی چهار منبع مهم تاریخی و ادبی درباره‌ی جنگ‌ها و در ضمیمه‌ی سوم، بازتاب جدایی هفده شهر قفقاز در شعر عربی و ترکی مورد بررسی قرار گرفته است. در بررسی اشعار ترکی، بر آثار معاصرین، به‌ویژه سروده‌های استاد شهریار و استاد یحیی شیدا تأکید بیشتری شده است.

از مباحث مهم «فصل‌های تاریکی» اشاره مؤلف به پیشینه‌ی جنگ‌های روس با ایران است. این بخش از کتاب نشان می‌دهد که همسایه‌ی متجاوز شمالی به‌طور مداوم - از سده دوم تا عصر پهلوی - در پی دستیابی و تسلط بر قفقاز بوده است. نویسنده در این میان، به بررسی دو اثر مهم دیوان خاقانی شروانی و اسکندرنامه‌ی نظامی گنجوی پرداخته و بدین ترتیب نخستین واکنش‌های شعری در برابر اشغال میهن را تبیین کرده است. براساس نوشته‌ی مؤلف، اولین نمونه‌های شعر مقاومت و پایداری (شعر ضداشغالگری) در آثار